

KİMEK-KIPÇAK ETNİK OLUŞUMUNDA MOĞOL KÖKENLİ UNSURLAR*

Haşim ÖZEL**

ÖZ

Kıpçak boylar birliği oluşumu itibariyle Türk kökenli boyların çoğunlukta olduğu bir yapı görünümü arz etse de, hem etnik şekilleniş hem de sonraki genişleme çağında farklı kökenlerden gelen boyları da ihtiva ediyordu. İrtiş kıyılarından Macar düzlüklerine kadar olan sahayı, bozkırda uzun sayılabilecek bir süre içinde, hemen hemen iki yüzyıl (XI. yüzyılın ikinci yarısı ile XIII. yüzyılın ilk çeyreği) kadar idare eden Kıpçaklar, Türk, Moğol, İranî ve az da olsa Fin-Ugor kökenli boyları bünyesinde barındıran gevşek yapıli bir boylar konfederasyonunu temsil ediyorlardı. Kimekler içerisindeki en kuvvetli boy olan Kıpçaklar, İşim ve Tobol nehirleri civarında, yani Kimek topraklarının batıya uzanan kısımlarında yaşıyorlardı. Kimekler de tıpkı Kıpçaklar gibi IX. yüzyılda çeşitli boyların birleşmesiyle oluşmuş bir konfederasyondur. İslam kaynaklarının aktardıklarına bakılırsa kurucu boy Tatar/Moğol köklere sahipti ve başta Kıpçaklar olmak üzere daha sonraki Oğuzlar arasında göreceğimiz çeşitli boyları bünyesinde barındırıyordu. XI. yüzyılın başında Mançurya'da, Kitanların baskısıyla Kay ve Kun boylarının başlattıkları Kun Göçü, Batı Sibiryaya bozkırlarında bir iktidar değişikliğine yol açtı. Bu olayın hemen sonrasında Kimekler egemenliklerini kaybetmiş ve yerlerini Kimek ülkesinin batısında hüküm süren Kıpçaklar almışlardır. Bu yeni etnogeneze süreci bir yüzyıl sonra da devam etmiş ve bu defa Bayavut, Ölberli gibi Moğol çevresinden gelen boylar Kıpçaklara katılmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Kıpçak, Kimek, Kay, Bayavut, Ölberli.

MONGOLIAN ELEMENTS IN THE ETHNIC FORMATION OF THE KIMEK-KIPCHAKS

ABSTRACT

The union of Kipchak tribes consisted of a blend of ethnic Turks alongside other races from whatever lands they migrated to and captured – Mongolians, Persians, and, to a lesser extent, Finno-Ugric peoples. For almost two centuries (the second half of the 6th century and the first quarter of the 13th century), they ruled the area from the Irtysh coasts to the Hungarian steps. They were strongest tribe among the Kimaks, lived around the rivers Ishim and Tobol (i.e. the western parts of the Kimak territory). Kimaks, like the Kipchaks, were confederation formed by the union of various tribes in the 9th century. Numerous Islamic sources tell us that the founding tribe had Tatar / Mongolian roots, and included various tribes that we will see among the later Oghuzs – especially the Kipchaks. The Kun Migration led to a power change in the West Siberian steppes – initiated by the Qai and Kun tribes in Manchuria at the beginning of the 11th century, under the pressure of the Kitan. Shortly thereafter, the Kimaks lost their sovereignty and were replaced by the Kipchaks, who ruled over west Kimak country. That process of ethnogenesis continued for over century to come, during which tribes from the Mongolian environment (i.e. Bayavut and Ölberli) joined the Kipchaks.

Keywords: Kipchak, Kimak, Qai, Bayawut, Olberli.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 22.06.2022; Yayına Kabul Tarihi: 01.12.2022

* Bu makale Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yazım süreci devam eden "Bozkır Kuşağında Etnogeneze Karşılaştırmalı Bir Bakışla Oğuz ve Kıpçak Etnik Oluşumları (VIII. - XI. Yüzyıllar)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör., Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, ELAZIĞ; ORCID: 0000-0002-2672-9620, E-posta: hozel@firat.edu.tr

Giriş

Kimeklerin erken tarihleri kimi tarihçilerce (Kumekov, 2013, s. 119) İkinci Türk Kağanlığı zamanına, yani VII. yüzyılın ikinci yarısına kadar götürülse de onların bir devlet ve siyasî oluşum şeklinde tarih sahnesine çıkmaları IX. yüzyılın başlarına tekabül eder. Orhun bölgesindeki Uygur Kağanlığı'nın 840'ta Kırgızlarca ortadan kaldırılmasında sonra bu yapı içindeki bazı topluluklar batıya, İrtiş boylarına doğru ilerlemiş ve Kimek etnogenezine son şeklini vermiştir. Kimek etnik oluşum süreci sadece Türk kökenli boyları değil Moğol dünyasıyla ilintili toplulukları da kapsar. Bunu birazdan örnek olarak göstereceğimiz Gerdizî'nin Kimeklerin Moğol/Tatar köklerine dair verdiği bir kayıttan da anlıyoruz. Diğer taraftan Kimek Kağanlığı'nın batı topraklarında, İşim -Tobol ile Urallar'a kadar olan sahada yerleşen ve XI. yüzyılda bu yapının yerini alacak olan Kıpçaklar da etnik oluşumları itibarıyla Türk kökenlidirler. Bununla birlikte bazı Moğol kökenli boyları da ilerleyen süreçte bünyelerine katacaklardır. Şimdi söz konusu bu sürecin ayrıntılarına bakalım.

İslam Kaynaklarında Kıpçak-Kimeklerin Etnik Oluşumları

Kimek-Kıpçak etnik çevresinin kısmî Moğol köklerine dair Ortaçağ İslam coğrafyacıları da bazı önemli kayıtlar düşmüşlerdir. XI. yüzyılda yazan Gerdizî, Zeynü'l-Ahbâr adlı eserinde Kimek etnik yaradılış hikâyesine dair şu notları düşer:

“Tatarların büyüğü ölünce iki oğlu kalmıştı. Büyük oğul padişahlığı ele geçirdi. Küçük oğul ağabeyisini kıskandı. Küçüğün adı Şed (Şad) idi. Ağabeyisini öldürmek istediye de muvaffak olamadı. Hayatından korktu. Sevdiği bir cariyesi vardı. Bu kızı alıp biraderinin önünden kaçtı. Büyük bir suyun, çok ağaçların, bol avın olduğu bir yere vardı. Orada çadır kurup yerleşti. Her gün bu adamla kız iki av avlardı. Bu avların etini yerlerdi. Samur, sincab, kakım kürkünden elbise yaparlardı. Nihayet, Tatarların çocuklarından yedi kişi onların yanına geldi: Bu yedi kişiden biri İmi, biri İmak, üçüncüsü Tatar, dördüncüsü Balandur, beşincisi Kıpçak, altıncısı Linkaz (Nilkaz), yedincisi Eclad idi. Bu yedi kişi efendilerinin hayvanlarını otlağa götürmüşlerdi. Hayvanların bulunduğu yerde ot kalmamıştı. Bunun üzerine, Şed'in bulunduğu tarafa ot aramağa gitmişlerdi. Kız bunları görünce, dışarı çıkıp “İrtiş, yani inin” dedi. Bu sebepten bu suya İrtiş adını verdiler.

Bunlar kızı tanıyınca inip çadırlar kurdular. Şad bol av ile döndü. Gelenleri misafir edindi. Bunlar yaza kadar orada kaldılar. Kar yağınca dönemediler. Orada bol ot vardı. Bütün kış oradaydılar. Havalar hoş olup karlar yağınca, aralarından birini haber getirmesi için Tatarların yurduna gönderdiler. Bu adam oraya varınca her tarafın harap ve kimsesiz olduğunu gördü. Zira, düşman gelmiş her tarafı talan etmiş, insanları öldürmüştü. Kurtulanlar dağdan onun yanına indiler. Bu adam onlara beraber gelmelerini söyledi. Hepsî İrtiş tarafına gittiler. Oraya varınca Şad'a reislik selamı verdiler. Onu büyük tanıdılar. Nihayet, 700 kişi toplandı. Uzun müddet Şad'in başkanlığında kaldılar. Sonra, çoğalınca etraftaki dağlara dağıldılar. Zikrettiğimiz yedi kişinin adını taşıyan yedi kabile oldular.” (Şeşen, 2001, s. 73-74)

Kaynak burada bize Kimek Konfederasyonu'nun nasıl şekillendiği ve hangi boylardan oluştuğuna dair net bilgiler vermenin yanı sıra, kurucu boy veya boyları Mançurya-Kuzeydoğu Moğolistan'da yaşayan Tatarlara bağlıyor. Bu kayıtlar aynı zamanda -Kumekov'un da vurguladığı gibi- Kırgızların 840'ta Uygur Kağanlığı'na saldırıp yıkmaları ve bunun sonucunda Kimeklerle beraber Eymür, Bayındır gibi boyların batıya, İrtiş boylarına göçünü haber veriyor (2013, s. 39).

Gerdizî'de geçen bu bilgiler, Marquart'ın tartışma ve itirazlara açık, Kimek-Kıpçakları Moğol-Tatar bir kökene atfetme iddiasını kuvvetlendirmiş gözüküyor. Marquart, eserinde Kimek adıyla ilgili görüşlerini bildirirken onların tıpkı Moğol kökenli Murka boyunun Türkleşmiş bir kolu olan Kunlar gibi sonradan Türkleştiklerini, aslen Tatar-Moğol kökenli olduklarını söyler (1914, s. 96).

Gerdizî dışında, X. yüzyılın ilk yarısında Orhun civarındaki Uygur Kağanlığı topraklarına bir seyahat yapan Tamim İbn Bahr da Kimeklerin Moğol etnik çevresi ile olan yakınlığına dair bazı önemli bilgiler sunar. Onun yazdığı raporda: "*Toguzguz (Dokuz Oğuz/Uygur) Kağanı'nın şehrinin sağ tarafında, Kimek ülkesinin solunda kendilerinden başka kimsenin yaşamadığı Türklerin toprakları uzanır.*" (Minorsky, 1948, s. 283) Ahincanov, Tamim'de geçen bu kayıt doğrultusunda Orhun nehrini merkeze alarak Kimeklerin buranın kuzeydoğusunda veya doğusunda buldukları şeklinde bir tahmin yürütür (2009, s. 105-106). Minorsky de yine kuzeyi işaret ederek Ahincanov'la hemen hemen aynı görüşü paylaşır (1948, s. 297). Kimeklerin İrtiş dışında, nispeten uzak bir coğrafyada anılmaları dikkat çekicidir. Hatta Kimek kağanının otağı da buradadır ve Tamim onu bizzat görmüştür. Neticede kaynağımızın tasvir ettiği yerler Türk topluluklarıyla birlikte daha çok Moğol kökenli boy ve urukların yaşadığı bir bölgeye tekabül ediyor. Konuyu uzun uzadıya irdeleyen Ahincanov, Tamim İbn Bahr'da geçen Kimekleri ön-Moğol Kaylarla özdeşleştirir. Buna göre iç etnik adlandırmaları Kay/Ku-mohsi olan Kimekler, sonraki dönemde İrtiş sahillerine geldikten sonra İslam kaynakları tarafından önce Kimek, daha sonra da Uran olarak adlandırılmışlardır¹.

Kimek Kağanlığı'nın X. yüzyılın sonu ve XI. yüzyılın başlarına denk gelen çöküş süreci, bu siyasî yapı içerisinde diğer boylara göre güçlü konumda bulunan Kıpçakların iktidarı ele geçirmeleri ve kendilerinin başında bulunduğu boylar konfederasyonunu kurmalarıyla sonuçlandı. Batıdan doğuya, İrtiş ile İtil arasındaki topraklar ile güneyde Harezm'e kadar uzanan bölge Kıpçakların hâkimiyeti altına girmiştir².

Yukarıda bahsettiğimiz zaman dilimi aynı zamanda Kıpçak etnik oluşum çağında yeni bir süreci ifade eder. Bu dönemin öncesinde Tingling-Tiele bakiyesi olması kuvvetle muhtemel olan çekirdek Kıpçak boyu, belli bir süre sonra genişleyerek çevredeki farklı kökenden gelen toplulukları bünyesine katmıştır. Bu incelemenin esas konusu olan Kıpçaklık içindeki Moğol kökenli unsurlar da söz konusu Kıpçak birliğine bazı siyasî ve sosyal hadiselerin bir sonucu olarak eklenmişlerdir. Hiç şüphesiz bu hadiselerin en büyüğü XI. yüzyılın ilk yarısında vuku bulan "Kun Göçü"dür.

Kun Göçü

Kıpçakların yükselmeye başladığı dönemde doğuda Çin'in kuzeyinde Kitanlar, *Liao* hanedanı adıyla bir siyasî yapı kurmuşlardı. Kitanların bu saldırgan siyaseti, kendilerine bağlı bulunan bazı Türk-Moğol kökenli boylarda huzursuzluk yaratmış ve en sonunda Ortaçağ Avrasyasında etkileri sonradan görülecek büyük bir kavimler göçüne yol açmıştır. Bu olayın etraflı bir tasvirini, eserlerini XII. yüzyılda yazan iki kaynakta, Mervezî ve Urfalı Mateos'ta buluyoruz. Mervezî'ye göre söz konusu kavmi hareketlenme şu şekilde gerçekleşmiştir:

"Kunlar da onlara aittir; bunlar Kitâ-han'dan korkarak Kitây ülkesinden gelmişlerdir. Bunlar Nesturi Hristiyanlıklar ve otlak için zorlanıp

¹ Konunun ayrıntılı bir anlatımı için bk. Ahincanov, 2009, s. 111-150.

² Kıpçaklar, Harezm sınırlarına Uygurlardan kopan ve Yuguroğulları olarak da bilinen bir grupta gelmişlerdi. Bunlar aynı zamanda Kıpçak boyları arasında zikrediliyorlardı. Ahincanov, 2009, s. 202. Kıpçakların (Küçet ve Çuğraklarla birlikte) buradaki varlıkları ve siyasi güçlerinden Beyhakî de haber verir (bk. Beyhakî, 2019, s. 651; Bosworth, 1992, s. 238).

yurtlarından göç ettiler. Harezmşah Ekinci bin Koçkar onlardandır. Kunları, daha kalabalık ve güçlü olarak bu yeni otlaklardan süren Kay adlı bir halk takip etti. Sonra onlar Şari (Sarı) bölgesine göç etti ve Şarilerde Türkmenlerin memleketine göçtü ki, bunlarda Oğuz ülkesinin doğu kısımlarına kaydılar. Sonra Oğuz Türkleri Ermeni Denizi (Karadeniz) sahilleri yakınındaki Peçeneklerin bölgesine göç ettiler.” (Minorsky, 1942, s. 29-30)

Urfalı Mateos da ise olay şu şekilde tasvir edilir:

“499 (9 Mart 1050 – 8 Mart 1051) tarihinde Romalılar büyük bir felaket içine düştüler. Birçok eyaletler tahrip edildi ve halk kılıçtan geçirildi. Kana susamış menfur Badzinag (Peçenek) milleti tarafından büyük katliamlar yapıldı ve Romalılar acı ve çok felaketli günler geçirdiler. Zira, Yılan (Ots) milleti hareket edip Khardeşleri (Soluk benizliler) önlerinden sürdüler. Muhaceret eden Khardeşler de Uzlar’ı ve Badzinagları ileriye sürdüler ve bütün bu milletler müttefikten hiddetlerini Romalılara karşı çevirdiler.” (Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi, 2000, s. 91)

Burada her iki kaynak bazı etnonimlerin adlarını farklı vermekle birlikte aynı olaydan bahsederler. Bunu şu şekilde düzenlemek mümkündür: Öncelikle en doğudaki Kayların Kunlara saldırdığı anlaşılıyor. Kunlar ise Sarı (Şari) halkını önlerine katmış ve Sarılar da Türkmenleri, Türkmenler Oğuzları, Oğuzlar da Peçenekleri Karadeniz sahillerine kadar kovalayıp batıya doğru sürüklemiştir. Urfalı Mateos’a baktığımızda söz konusu Kay boyunun (Ots) Yılan adıyla adlandırıldığını görüyoruz. Bu durum Ahincanov’un Kimek/Kayların şimdiki Kazakistan topraklarına yerleştiklerinde Uran adıyla anıldıklarına dair ortaya koyduğu iddiayı kuvvetlendirmiş oluyor. Zira Uran adı doğrudan totemik bir ad olup ‘yılan/ejderha’yı imliyor (2009, s. 150)³. Yine Kayların doğuda iken Çinlilerce Hsi/Xi veya Ku-mo-hsi/Kumo Xi olarak adlandırıldıkları, hatta Göktürk çağındaki Tatabıların doğrudan Kaylar olduklarını biliyoruz.

Bu göç hareketinin belki de önemli bileşeni olan Kunlar ise kimi yazarlarca doğrudan Moğol kökenli bir topluluk olarak değerlendiriliyorlar. Bunlardan Ahincanov Kunları doğrudan bir Kitan bakiyesi olarak görür (2009, s. 184). Onların Kaşgarlı’nın batıdan doğuya doğru sıraladığı Türk halkları listesinde yer almaması, Moğol-Kitan köklere sahip olma ihtimallerini kuvvetlendiriyor. Bu tezin bir diğer savunucusu olan Marquart, İslam kaynaklarından Avfi’de geçen Kunların Kitan ülkesinden geldikleri bilgisini temel alarak onları doğrudan Moğol sayar. Hatta bu Kun topluluğu *Murka* veya *Mo-ho (But-kat)* adlı bir Moğol kavminden kopmuştur. Daha doğrusu onların Türkleşmiş bir koluydular. Yine onun verdiği bilgiye göre Güney Rusya bozkırlarında hüküm süren bir Kıpçak hanı olan Kunuy’un adı doğrudan Kun etnonimiyle ilgilidir (1914, s. 57, 88, 137, 194).

Diğer taraftan onların etnik adını Hun adına ve dolayısıyla Hunlara bağlayanlar da vardır. Klyastornıy’a göre Kunlar, Hunlarla ilişkilidir ve Kun adıyla Tiele boyları içinde saygın bir yerde bulunmuşlardır (2018, s. 187). Györffy de aynı şekilde Kun adında eski Hunları görür (1948, s. 176). Kunların kimlikleri konusuna Golden da kafa yormuştur. İlk olarak Kun ve Hun adları arasındaki çağrışıma dikkat çekse de bu bağlantının şüpheli olduğu kanaatindedir. Ona göre Karahanlılara karşı Çumul, Kay ve Basmıllarla birlikte ittifak meydana getiren Yabakular aslında Kunlardır. Golden, Kaşgarlı’da geçen Yabaku adının Kunlar için küçültme, tahkir amaçlı kullanılan bir sıfat olduğu düşüncesindedir (2005, s. 6; 2006-2007, s. 40). Avfi ve Mervezi’yi doğrular biçimde İslam yazarlarından Bîrûnî de onları Merkezî Asya’nın doğu taraflarına yerleştiriyor: “*Altıncı iklim doğudaki*

³ Modern Moğolcada da bugün *Qay/Kay* sözcüğüne yakın bir biçimde veya biraz değişmiş bir şekilde *Mogay* olarak, ‘yılan’ anlamında kullanıldığı görülüyor (Lessing, 2003, s. 844).

Kây, Kûn, Kırgız gibi Türk kavimlerinin ülkesinden başlar.” (Şeşen, 2001, s. 205) Burada kaynağın onları epey bir doğuda, yani Moğol etnik alanına denk düşen bir bölgede yerleştirmesine rağmen Türk kavimleri arasında sayılmaları dikkate değer. Kay ve Kun gibi boyların asıl yurtlarında bile olsa oradaki Türk toplulukları ile etnik ve kültürel temasta bulunmaları ihtimal dâhilindedir. Bu türden bir yorumun haklılığını, Kâşgarlı'da geçen “*Kay, Yabaku (Kun), Tatar ve Basmılların da her birinin kendilerine has bir dili vardır; bunun yanında Türkçe'yi de iyi bilirler*” kaydı destekliyor (2018, s. 11). Kâşgarlı, bu kavimlerin Türkçe'nin yanında bir dil daha konuştuklarını belirtiyor ki bu da ana dilleri olması muhtemel Moğol-Kitan dilidir.

Ortaya konan tüm bu veriler ve görüşler Kunların Moğolistan'dan çıkıp batıya gelen bir topluluk olduğuna işaret ediyor. Onlar henüz batı bölgelerine gelmeden, dilsel ve etnik yönden çevredeki Türk kavimlerinin etkilerine maruz kalmışlardı. Çoban'a göre Kunlar, Pekin'in kuzeybatısında, Huang-ho nehrinin büyük dirseğinin doğusunda, Türk kökenli Öngütler gibi bazı Nasturi Hristiyan göçebelerle yan yana yaşıyorlardı (2014, s. 8-9).

Zaman zaman Kıpçak adı yerine kullanılan ve tercih edilen Kuman adının kaynağı da bu Kun adıyla ilgili gözüktüyor. Golden'a göre Kunlar, bu göç hareketinden sonra yerleşik komşularının bölgelerine girdikleri andan itibaren adlarını değiştirerek *Quman (Qun+man)* adını almışlardır (2006-2007, s. 40). Kuman adının ortaya çıkışı bu kavimler göçünün bir sonucudur. Onların Kıpçak birliğine katıldıktan sonra Batılı kaynaklar tarafından Kuman etnik adıyla adlandırıldıklarını görüyoruz. Bunun tek istisnası Ortaçağ Macarlarıdır. Macar Krallığı'na gelip yerleşen Kumanlara ev sahipleri olan Macarlar, - onlara doğuda bıraktıkları eski adlarıyla- “Kun” demişlerdir⁴.

Mervezi'de geçen bu göç hareketinin diğer üyelerinden olan Sarıların müstakil bir topluluk mu yoksa kaynak yazarının şifreli bir şekilde bahsettiği, Kıpçak, Basmıl veya Sarı Uygurlarla özdeşleştirebileceğimiz bir Türk boyu mu olduğu konusunda şu ana kadar ortak görüşe varılamamıştır⁵. Ancak şimdilik bir Uygur köken ihtimali öne çıkmış durumdadır. Sarıların Karahanlıların doğu sınırında, onlarla düşmanlık içinde bulunmaları ve İslam'dan kaçma durumları, içlerinde Basmıl kökenli bir yönetici bulunduğu dair Mervezi'de geçen bir haber (Minorsky, 1942, s. 19) onları Uygurlarla özdeşleştirmeyi mümkün kılıyor⁶. Sarıların, kendilerini batıya doğru sürükleyen Kunlarla beraber, o dönem Kimek federasyonunda hâkim boy olan Kıpçakların bünyesine katıldığını biliyoruz. Nihayetinde Kıpçaklar ve Oğuzlar arasında, kendi etnik adlarını koruyarak küçük birimler hâlinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Sarıların ittiği Türkmenler (Karluklar?), yine onların önünden kaçan Oğuzlar ve bu sonuncuların batıya sürüklediği Peçenekler, Kıpçak-Kimeklerin Moğol köklerine dair olan meselenin dışında kaldıklarından burada kendilerinin etnik ve siyasî rollerine girmeyeceğiz.

Kıpçak Boy Teşkilatı İçinde Moğol Kökenli Boylar

Bu incelemenin en başında da söylediğimiz gibi Kıpçaklar bozkırdaki boy ve bodunların oluşum kuralına uygun olarak yeknesak bir etnik yapıdan ziyade çok birden çok boy ve uruktan oluşuyorlardı. Doğal olarak bunların içerisinde Türk olmayan (İrani, Moğol, belki Ural kökenli vs.) boylar da bulunuyordu.

⁴ Rona-Tas ve Berta'ya göre *Kun* ve *Kuman* adları aynı etimolojik kökene sahiptirler. Macarcada yer alan Kun'un, Kuman adının Bulgar-Hazar biçimi olduğunu ve bu sonuncular aracılığıyla Macarcaya geçtiğini savunurlar (2011, s. 606, 609-610).

⁵ Sarıların kimliğine dair görüşler ve tartışmalar için bk. Pálóczi-Horváth, 1989, s. 42; Vásáry, 2007, s. 42; Golden, 1995-1997, s. 26; Kumekov, 2013, s. 132; Ahincanov, 2009, s.189; Klyashtorny-Sultanov, 2003, s.145.

⁶ Onları doğrudan Kıpçaklarla ilişkilendiren görüşler için bk. Kumekov, 2013, s. 132; Ahincanov, 2009, s. 189; Pritsak, 1982, s. 337.

Bayavut: İlk olarak Bayavut boyundan bahsetmek gerekirse, onların adları Nesevî ve Reşidüddin'de [bâyâwt], İbni Haldun'da [byâwwt], Yüan-shi'de *Pai-ya-wu* = *Bayavut* olarak kaydedilmiştir (Golden, 1995-1997, s. 110). Bayavut etnik adı, bize onların kökenlerine dair ufak da olsa bir ipucu sunar. *Bay* kökünden gelen bu etnik ad, umumiyetle Moğolcada boy adlarının sonlarına eklenen *-iud* çoğul ekini alarak *Baya'ut*, Bayavut biçimlerinde kaydedilmiştir. Anlamsal olarak 'zenginliği, refahı' yansıtır⁷.

Bayavutların kökeni meselesinde onların Moğol asıllı veya Türk kökenli olduklarına dair birtakım görüşler ortaya atılmıştır. Ahincanov onları doğrudan Moğol asıllı görerek Caday ve Köhörin olmak üzere iki gruba ayırır (2009, s. 206). Marquart da yine onları Moğol sayar ve Dürükünlerin bir kolu olarak görür (1914, s. 171). Bu görüşün takipçilerinden Golden, onları Moğol olarak görmekle birlikte, boyun adına dikkat çekerek Kıpçakçada var olan ğ>v değişiminin göz önünde bulundurulmasını salık verir (1995-1997, s. 110). Yine aynı yazara göre Bayavutlar, diğer bir Kıpçak boyu olan Ölberlilerle birlikte, XII. yüzyılın başlarına denk gelen bir zamanda Mançurya'daki Jehol bölgesinden ayrılarak Kıpçak birliğine katılmışlardır (2002, s. 762). Şu ana kadar ortaya atılan görüşlerin tersine Togan onların aslen Türk olduklarını, Cengiz'in ortaya çıkış zamanına kadar Moğollaşma sürecini tamamladıklarını, Moğollar arasında Moğol; Oğuz ve Kimekler arasında da Türk kabilesi sayıldıklarını söyler (1981, s. 67).

Bayavutlar Kıpçaklar içerisinde önemli konumda bulunan boyların başında geliyorlardı. Harezşah Atsız'ın 1130 yıllarda Kıpçak Ölberli Hanedanı'na karşı seferleri onları zayıflatınca, yerlerine doğudan gelen Bayavutlar geçmiş ve yönetici hanedan olmuşlardı. Yine Harezşah Alaeddin Tekiş'in eşi Terken Hatun'un bu boya mensubiyeti dönemin kaynaklarından Nesevî tarafından bildirilmiştir (Ahincanov, 2009, s. 206-207).

Onlardan kopan büyük bir grubun Oğuzların Bozok kolu içerisinde Bayat adıyla, 24 Oğuz boyu arasında zikredildiklerini biliyoruz. Hem Kıpçak hem de Oğuzlarda bulunan ortak boylardan biri olduklarını söyleyebiliriz (Özel, 2020, s. 87). Bu arada onlardan batıya gitmeyip eski yurtlarında kalan bir topluluk bugün yine Bayat adıyla, Moğolistan'ın Uvs ilinde berhayattırlar (Atwood, 2004, s. 37).

Kay: Kaylara geldiğimizde bir önceki bölümde Kun Göçü hadisesini açıklarken onların doğudaki yurtlarında ve batıya geldikten sonra aldıkları etnik adlardan bahsetmiştik. Burada bir ekleme yaparak Rus kaynaklarında Каепичи = *Kayepici/Kayopa* olarak anıldıklarını da belirtelim (Yücel, 2007, s. 224).

Öncelikle Kâşgarlı'nın Kayları iki dilli bir halk olarak tasvir ettiğini biliniyor (2018, s. 11). Konuştukları dillerden biri Türkçe diğeri de Moğolcadır. Bu önemli bilgi, aynı zamanda onların çıkış yeri ve köklerinde dair bir ipucu mahiyetindedir. Yine Bîrûnî'nin Türk ülkelerinin en doğusuna onları yerleştirmesini de dikkate almak gerekiyor. Yenisey Kırgızları'nın yanına Kunları yerleştirdikten sonra, onların da doğusuna Kayları yerleştiriyor (Şeşen, 2001, s. 205). Burası kaynak yazarının deyimiyle Altıncı İklim, yani Moğol topraklarının en doğusuydu.

Kayların kökeni meselesine gelirse, onlar tıpkı Kitan ve Shih-weiler gibi bir Ön Moğol dili konuşuyorlardı. Erken dönemde Tung-hu (Doğu Barbarları) kabileler birliğinin bir üyesiydiler (Özel, 2020, s. 119). Golden Kayları, Moğol kökenli Siyenpi topluluğunun bir üyesi olarak görür. Eberhard da bu bilgiyi tasdik eder bir biçimde Siyenpilerin sonraları Yü-wen, Ku-mo-hsi ve Kitan olmak üzere üç gruba ayrıldıklarını söyler ve Çin kaynaklarına dayanarak Kitanlarla Kayların akraba olduklarını belirtir (1944, s. 569; 2005, s. 9). Bu iki yazarı destekler biçimde konuyla ilgili olarak Atwood ve Marquart'ın görüşleri

⁷ Konuyla ilgili olarak Németh, *Bayan, Bayındır, Bayat* gibi kişi ve etnonim adlarını örnek vererek bunların sosyal duruma işaret eden millet adları olduğunu belirtir (2019, s. 67).

de Kayların Kitan köklerine atıf yapar. Marquart, X. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Kitan/Liao Devleti'nin, Hsi/Kay ve Kitan kavimlerinin birleşmesiyle kurulduğunu söyler (1914, s. 96; 2015, s. 49). Kayların kökeni konusunda farklı bir görüşe sahip olan Klyastorniy, onların Kunlarla birlikte önceleri Tiele boylar birliğinin bir üyesi olduğunu iddia eder (Golden, 2005, s. 11). Ancak Kunları saymazsak, Kayların Tiele boyları arasında yer almadıkları kesindir. Onlar en başta Siyenpi kökenli topluluklar olarak, Siyenpi boylar birliğinin bir parçasıydılar (Menges, 1995, s. 35).

Kayların Kun Göçü'nden önce batı bölgelerine göç ettiğini biliyoruz. Köprülü, onlara mensup kölelerin, X. yüzyılda, Sebüktegin'in hükümdarlığı döneminde Gazneli sarayında görev aldıklarını söyler. Hatta sonraki dönemlerde Kaylara mensup kişiler Sultan Sencer'in sarayında da bulunmuşlardır (1944, s. 429, 433).

Yine aynı yüzyılda Kayların Sirderya boylarına ulaştıklarını görüyoruz. Onlar, Halaçlar, Çagarlar (Çoğrak?), Çaruklar, Karluklar, Eymürler ve Bayındırlarla birlikte, X. yüzyılda Aral ve civarında hüküm süren Oğuz Yabgu devletine bağlı boylar arasında gösterilmişlerdir (Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar, 2007, s. 99-100). Bu aynı zamanda onların olgunlaşma aşamasındaki Oğuz etnogenез sürecine dâhil olduklarının da bir göstergesidir. Oğuzlara mensup Kayı boyunun Kaylarla aynı boy olduğuna dair Togan ve Marquart'ın hemen hemen birbirleriyle örtüşen iddiaları ve bazı araştırmacıların Ortaçağ Kayılarının tamgasının 'Yılan/Ejderha' olduğuna yönelik verdiği bilgiler, Kayların Oğuzlarla yakın etnik ilişkiler içinde olduklarını, ondan da öte Oğuz boy teşkilatına dâhil olduklarını gösteriyor⁸. Batıya geldikten sonra yoğun Türk ortamında dillerini de değiştiren Kayların -ki Kaşgarlı da buna işaret ediyor- hem Kıpçak hem de Oğuz etnogenetik süreçlerinde yer aldıklarını söylemek mümkündür.

Kimeklerin yıkılış süreci ve Kıpçakların yükselmeye başladığı dönem olan XI. yüzyılın ilk yarısında Kayların Kunlarla birlikte Kıpçak-Kimek çevresine eklemlediklerinden bahsetmiştik. Bir yüzyıl sonra onlardan doğuda, Moğol çevresinde kalan bakiyeler bu defa Yeh-lü Ta-shih idaresindeki Karahitay (Kitan) ordularıyla birlikte Maveraünnehr'e geldiler. Nitekim Karahitay Devleti'ni kuran 24 boydan biri de Kaylardı (Togan, 1941, s. 373; Eberhard, 1944, s. 582). Bu durum ayrıca onların eski Kitan-Moğol ortamıyla bağlarını koparmadıklarını da gösterir.

Ölberli: XI. yüzyılın sonu veya XII. yüzyılın başlarında, hâlihazırdaki Kıpçak boylar birliğine Ölberli adında Moğol kökenli bir kavmi katıldı. Onların etnik adlarının ne şekilde yazıldığı konusunda, doğu ve batı kaynakları arasında tam bir ittifak yoktur. Batılı kaynaklar daha çok *óперлюеве/Otperlueve/Ölperlü, Ольберы/Ölber, ölperit/ülperit* (Golden, 1986 [1988], s. 25) biçimlerini tercih ederlerken, İslam kaynaklarında bu boyun adı *Barlı, Barlık, İlberi, Olburlik, İlberlü, İlbori* biçimlerinde geçer (Caferoğlu, 1931, s. 15; Kumekov, 2001, s. 384). Sözcüğün karşıladığı anlamı Moğolcada bulan Golden'a göre *Ölber/Ölübür* sözcüğü 'hastalıklı, zayıf, cılız' anlamlarını karşılar (1986 [1988], s. 25).

Golden'a göre Ölberliler, Bayavutlarla birlikte Mançurya'nın Jehol bölgesinden gelmişlerdir ve bu iki boy arasında köken olarak yakınlıklar bulunur (1986 [1988], s. 22). Sadece Bayavutlar değil Kitan, Shih-wei ve hatta Kaylarla yakın etnik bağları bulunduğu dair birtakım görüşler ortaya atılmıştır. Marquart'a göre Kay ya da Bayavut kökenli olan bu topluluk batıya geldikten sonra etnik adını değiştirmiştir (1914, s. 117).

XII. yüzyılın ilk yarısında batıya geldikten sonra onların daha çok Aral'ın kuzeyi ve İtil-Ural civarında faal olduklarını görüyoruz. Ahincanov'a göre, bu dönemde Aral'ın

⁸ Bu konuda çok önceleri önemli bir literatür oluşmuştu. Togan'ın Kay-Kayı özdeşliğine dair görüşleri için bk. Togan, 1941, s. 367-373; Marquart, 1914, s. 187-196. Her iki yazara itirazlar için bk. Eberhard, 1944; Köprülü, 2015, s. 165-256.

kuzeyinde Kıpçak, Yemek, Yugur, Uran gibi boyları içeren ve başlarında Ölberlilerden bir hanın bulunduğu bir Kıpçak federasyonu bulunuyordu. Bu geçici siyasî birlik, Harezmsahlar'ın kuzeyde güçlü bir göçebe konfederasyonu istememelerinin bir sonucu olarak zaman zaman saldırıya uğramıştır. 1130'lara denk gelen bu çatışmaların yanında, söz konusu boylar birliği içerisindeki anlaşmazlıklar da Ölberlilerin başında bulunduğu bu yapıyı inkıza uğratmıştır. Nihayetinde bir hanedan değişikliğinin yaşandığını görüyoruz. Yönetici konumunda bulunan Ölberliler yerlerini yine doğudan gelen Bayavutlara bırakmışlardır (2009, s. 276, 279).

Ölberli boyunun yaşadığı ve etkinlik gösterdiği yerlerden biri de Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlardır. Onlar Kıpçak ana karargâhlarından biri olan Donetsk'in ötesinde bulunuyorlardı ve Rus knezlerine karşı sürekli savaş hâlinde bulunan *Yabancı Kıpçaklar* grubunun bir üyesiydiler (Özel, 2020, s. 143). Rus Yıllığı'na bakılırsa, içlerinde yönetici Kıpçak boyu Toksoba ve diğer bağlı boylarla birlikte Vyaticlere karşı bir sefere katılmışlardır. Ancak Rus Yıllığı'nın başka bir bölümünde onların Çernigov Knezi Yaroslav'ın ordusunda yardımcı kuvvet olarak yer aldıklarını görürüz (Yücel, 2008, 376, 440).

Ölberliler, Deşt-i Kıpçak dışında birbirinden bağımsız birçok ülkede yönetici hanedan veya paralı asker olarak görev yapmışlardır. Onlardan bir grubun Hindistan'a gidip Delhi Türk Sultanlığı'nda kendi hanedanlarını kurduğu biliniyor. Bu devlet içerisinde, 1211 ile 1236 arasında iktidarda kalan Şemseddin İltutmuş ile 1266 ve 1287 tarihleri arasında sultanlık yapan Gıyaseddin Balaban, Ölberli hanları soyundan geliyorlardı (Golden, 1986 [1988], s. 26-27).

Çin'de de Ölberlilere rastlıyoruz. XIII. yüzyılın ilk yarısında, Kubilay'ın tesis ettiği Yuan Hanedanı'nda ordu ve idarî mekanizmada görev almışlardır. Özellikle T'u-tu-ha/Toktaka ve onun soyundan gelenlerin uzun yıllar boyunca Yuan Hanedanı hizmetinde yer aldıkları bilinmektedir (Bretschneider, 1888, s. 72).

Ölberliler, kendileriyle yakın etnik bağları bulunan Mısır Memluk Sultanlığı'nda da görev yapmışlardır. Togan, bir diğer Kıpçak boyu olan Borçoğlu'nun Mısır'da Ulubarlı (Ölberli) zümresi içinde yer aldığını söyler. Bu yüzden Sultan Baybars bazen Ulubarlılara mensup olarak gösterilir (1981, s. 179).

Kitanopa: Kıpçaklar içerisinde, adlarına bakarak doğrudan Moğol sayılabilecek önemli boylardan biri de Kitanlardır. Rus yıllıklarında kendilerinden *Китанопы/Kitanopa* olarak bahsedilir (Yücel, 2007, s. 301-302). Mevcut duruma bakarak bu topluluğun Moğol kökenli Kitanlardan Kıpçaklara katılan bir grup olduğunu söyleyebiliriz.

Kitanlar, Kay ve Shih-weiler gibi Siyenpi kökenli bir topluluktur. Yaşadıkları asıl bölge Mançurya'daki Jehol'un kuzeyinde, Liao Irmağının yukarı taraflarındaydı (Avirmed, 2011, s. 135). Batıya gelen Kitan kökenli bir grup olan Karahitaylardan önce, muhtemelen Kay ve Kun gibi kavimlerle birlikte Kıpçaklara katıldılar. Zira henüz XI. yüzyılın sonu ve XII. yüzyılın başlarında, Rus kaynaklarında Kitan adının kaydedildiğini biliyoruz (Yücel, 2007, s. 301-302, 320).

Kitanlardan bir grup Kıpçakların faaliyet gösterdiği yerlerden biri olan Hindistan'da, onların kurduğu Delhi Türk Sultanlığı içinde görev almışlardır. Biran, Hafız-ı Ebrû ve Kirmanî'nin eserlerinde, adı geçen devletin Kıpçak kökenli kurucusu İltutmuş'un Karahitay (Kitan) olarak gösterildiğini söyler. Hatta İltutmuş'un muhafızları arasında da Kitan kökenli gruplar vardır (2005, s. 148).

Toksoba: İslam yazarlarında genel olarak *Toksoba* şeklinde kaydedilen bu boy, Rus yıllıklarında *Токсобичи/Toksobiçi* biçiminde geçer (Yücel, 2007, s. 344). İbni Haldun boylar sıralamasında onları birinci sıraya koyar. Bu yönüyle Kıpçak boyları içerisinde çok

önemli konumda bulduklarını görüyoruz. Golden'a göre, Don-Donets bölgesinde hüküm süren Kıpçak kökenli Şarukan Hanedanı doğrudan Toksobalardan inmiştir (1979-1980, s. 306). Bu bilgiye istinaden onların tıpkı Bayavut, Kay, Ölberli gibi yönetici Kıpçak boylarından oldukları anlaşılıyor.

Yukarıda Golden'ın notundan da anlaşılacağı üzere, onların Kıpçak birliğine katıldıktan sonra genel olarak Don boylarında yaşadıklarını söyleyebiliriz. Bununla birlikte geniş anlamda Toksobaların yaşadıkları yer Don ile Donets çevresinden Harezm bozkırlarına kadar uzanan geniş bir bölgede yer alıyordu (Özel, 2020, s. 152).

Kökenler konusuna geldiğimizde, onlarla ilgili olarak İbni Haldun'da önemli bir kayıt buluruz: "*Durut kabilesi Kıpçaklardandır, Toksoba kabilesi ise Tatarlardandır ve bu kabileler aynı soydan değildir.*" (Ahincanov, 2009, s. 145) Durut adlı Kıpçak boyunun Toksoba boyu ile yaşadığı anlaşmazlık ve çatışma, İbni Haldun'u bir ayrıma götürmüş gözüküyor. Onu destekler nitelikte bir bilgi de Ebû Hayyan'dan gelir. O, Toksoba boyu için: "*Kıpçak-Tatarlardan bir boydur.*" kaydını düşmüştür (Özyetgin, 2003, s. 45). Her iki yazarda bulunan Tatar vurgusunu göz önünde bulunduran Ahincanov, bu boyun Moğol dilli boylarla akraba olduğu kanaatini taşıyor (2009, s. 145). Bize göre de Kıpçakların boy yapısındaki farklı kökenlerden gelen boyların varlığı ve hiçte azımsanmayacak miktarda bulunan Moğol kökenli topluluklar, bu türden bir yargıyı destekler niteliktedir. Bununla birlikte Tatar-Moğol kökler görüşüne sadece Kazak âlim Kumekov'dan bir itiraz gelir. Kumekov'a göre Toksoba'nın Moğol-Tatar kökenli olması meselesi tarihî gerçeklerle bağdaşmamaktadır. O, bu boyun Ortaçağ yazılı kaynaklarına Türk etnik karakteriyle yansıdığı görüşündedir (2001, s. 383).

Mekrüti/Mekrüte: Bu boyun adı yalnızca Reşidüddin'de kaydedilir: [mkrwty] = *Mekrüti/Mekrüte*. Bunun yanında bir diğer farklı okunuş şekli daha vardır: [bkrwty] = *Bekrüti/Bekrüte*. Golden, *berkitmek* fiilini temel alarak bu adın Mekürti/Mekürte veya Bekürti/Bekürte şekillerinde okunabileceğini, 'yapmak, kuvvetlendirmek, sağlamlaştırmak' anlamlarını karşıladığını söyler (1995-1997, s. 116).

Bu türden bir açıklamayı göz önünde bulundurmakla birlikte, söz konusu etnik adın daha önce Cengiz tarafından kısmen itaat altına alınan Merkitlerle ilgili olduğu kanaatindeyiz. Bunu Cüveyni'de Merkit kavim adının *Megrit/Mekrit* biçimlerinde yazılması da destekliyor (2013, s. 116). Kırım ile Kuzey Kafkasya düzlükleri arasında yaşadığını bildiğimiz Kıpçak Mekrüti boyu ile Merkitlerin batıya geldikten sonra yine Kırım düzlüklerinde yerleşmeleri bu türden bir özdeşleştirmeyi makul kılıyor. Zira Kırım'da, Merkit adına hem yer hem de boy adı olarak rastlanıyor. Yine bunun yanında Cengiz Han'ın orduları önünden kaçan Merkitlerin Kıpçaklara sığındığını çok iyi biliyoruz. Tüm bu veriler, Moğol çevresinden çıkan Merkitlerin, Mekrüti/Mekrüte boy adıyla Kıpçak boylar birliğine katılmış olmalarını muhtemel kılıyor.

Çenegrepa ve *Orungkut*: Çenegrepa boyu yalnızca Rus kaynaklarında *ченегрепа/Çenegrepa* biçiminde kayıtlıdır. İslam kaynaklarında yer almazlar. Bu adın etimolojisiyle ilgili Golden, *Çenegir-apa*, *Çengir-apa*, *Çengir-pa* < Moğolca *cengkir*, *cenggir*, *cengkeger*, *cengker*, *cengkiger* 'açık mavi, mavimsi' gibi görüş ortaya koyar (1995-1997, s. 111). Bununla birlikte bu sözcüğün Lessing'in Moğolca sözlüğünde yer alan ve 'ağırlık; paha, değer' anlamlarını veren *çeneg*'le de ilişkili olabileceğini düşünüyoruz (2003, s. 275). Her iki durumda da bu boy adının Moğolca ile açıklanması, Moğol çevresinden Kıpçaklara katılan bir topluluk olma ihtimalini akla getiriyor.

Orungkut'a baktığımızda çok daha net bir Moğolca etnik adla karşılaşıyoruz. Sadece Reşidüddin'de [wrwnkqwt] = *Orungkut* biçiminde geçen bu etnik ad, Moğolca *Orunggu* "uzun, düz boynuzlu bir tür koyu renkli küçük geyik, antilop" sözcüğüyle ilişkili gözüküyor (Lessing, 2003, s. 976). Sondaki -d, -iud çokluk ekleri ile Moğolcada boy, kabile adları

yapıldığını biliyoruz: Tayciud, Bayid, Olkhonud vb. gibi. Bu son verdiğimiz örnekte de görüldüğü üzere, kökenler konusunda dönemin kaynak yazarları suskun kalsa da etnik adların yapısı, biçimi ve şekli dilbilimsel verilere başvurmayı zorunlu kılıyor.

Orungkutlar daha çok Baday/Badaç boyu ile birlikte zikredilmişlerdir. XIII. yüzyılda, Moğol istilası sırasında Kuzey Kafkasya düzlüklerinde cereyan eden olaylar dâhilinde anılmışlardır (Özel, 2020, s. 140).

Sonuç

Bu çalışma, Kıpçaklığın oluştuğu etnik sürecin yalnızca belli bir bölümünü incelemeyi amaçladığından Avrasya'nın batı bölgelerinde kalan çeşitli boy veya urukların Kıpçak boylar birliğine eklenmesi süreci ileride yapılacak ayrı bir çalışmada ele alınacaktır. Daha önce de belirttiğimiz üzere onların tek tip, monolit bir topluluk olmadıkları, yalnızca Türk ve Moğol kökenli boyların yanında, Fin-Ugor ve İranî (As, İleris gibi) bazı kavimleri boy yapılarına kabul ettikleri biliniyor.

Bu incelemede konu ettiğimiz Moğolsu toplulukların yeni katıldıkları boylar birliği içerisindeki konsolidasyonu da yüzyıllara denk gelen belli bir zaman diliminde olgunlaşmıştır. Bu zaman aralığındaki etnik süreçler -Kun Göçü gibi- Avrasya bozkırlarının ve hatta Orta Avrupa'nın kaderini etkileyen büyük kavim hareketlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış, söz konusu büyük coğrafi alanda siyasî ve etnik görünümde önemli değişikliklere yol açmıştır. Kökenler ne olursa olsun bu topluluklar Kıpçak üst kimliğini benimsemişler ve çevre halklarca da artık birer Kıpçak boyu olarak anılmışlardır. İslam ve Rus kaynakları, onların önceki etnik kimliklerini değil son olarak katıldıkları boylar birliği veya konfederasyonun adı ne ise onunla anmışlardır. Avrasya bozkırlarında sıklıkla karşılaşılan boy geçişleri ve etnik adın değişimi Kıpçaklar için de geçerlidir.

KAYNAKÇA

- Abû-Hayyân (1931). *Kitâb al-idrâk li-lisân al-Atrâk*. (çev. Ahmet Caferoğlu). İstanbul: Evkaf Matbaası.
- AHİNCANOV, S. M. (2009). *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*. (çev. Kürşat Yıldırım). İstanbul: Selenge Yayınları.
- ATWOOD, C. P. (2004). *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. New York: Facts On File, Inc.
- ATWOOD, C. P. (2015). "The Qai, the Khongai and the Names of the Xiōngnú". *International Journal of Eurasian Studies*. 2: 35-63.
- AVIRMED, E. (2011). *Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasî ve Kültürel Durumları (6 ve 9. Yüzyıllarda)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Beyhakî (2019). *Târîh-i Beyhakî*. (çev. Hicabi Kırlandıç). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BİRAN, M. (2005). *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the İslamic World*. New York: Cambridge University Press.
- BOSWORTH, C. E. (1992). *The Ghaznavids*. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt Ltd.
- BRETSCHNEIDER, E. (1888). *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*. Vol. II. London: Kegan Paul, Trench, Trübner&Co. Ltd.

- ÇOBAN, E. (2014). *Orta Çağ'da Kumanlar ve Macarlar*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- EBERHARD, W. (1944). "Kay'lar Kabilesi Hakkında Sinolojik Mülâhazalar". *Belleten*. VIII/32: 567-568.
- Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar* (2007). (çev. Abdulvahap Kara). İstanbul: Selenge Yayınları.
- GOLDEN, P. B. (1979-1980). "The Polovci Dikii". *Harvard Ukrainian Studies*. III/4: 296-309.
- GOLDEN, P. B. (1986 [1988]). "Cumanica II: The Ölberli (Ölperli): The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan". *AEMA*. VI: 5-29.
- GOLDEN, P. B. (1995-1997). "Cumanica IV: The Tribes of the Cuman-Qıpçaqs". *AEMA*. IX: 99-122.
- GOLDEN, P. B. (2002). "Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimek ve Yemekler". *Türkler*. (hzl. K. Çiçek vd.). II. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları: 757-766.
- GOLDEN, P. B. (2005). "The Shaping of the Cuman-Qıpchaqs and Their World". *Il Codice Cumanico e il Suo Mondo, Atti del Colloquio Internazionale Venezia* (6-7 Dicembre 2002). (A cura di Felicitas Schmieder-Peter Schreiner). Roma: Edizioni de Storia e Letteratura: 1-31.
- GOLDEN, P. B. (2006-2007). "Cumanica V: Basmils and Qıpçaqs". *AEMA*. XV: 13-42.
- GYORFFY, I. (1948). "A Kun és koman népnév eredetének kérédséhez". *Antiquitas Hungarica*. II/1-2: 158-176.
- Kâşgarlı Mahmud (2018). *Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. (hzl. A. B. Ercilasun-Z. Akkoyunlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KLYASHTORNY, S. G. - T. İ. SULTANOV (2003). *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*. (çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (2018). *Kadim Avrasya'nın Bozkır Halkları*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, M. F. (1944). "Kay Kabilesi Hakkında Yeni Notlar". *Belleten*. VIII/31: 421-452.
- KÖPRÜLÜ, M. F. (2015). *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- KUMEKOV, B. E. (2001). "XII-XIII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak'taki Kıpçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında". (çev. M. Kıldıroğu-Ç. Samuddinov). *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2: 380-394.
- KUMEKOV, B. B. (2013). *Arap Kaynaklarına Göre IX.-XI. Asırlarda Kimek Devleti*. (çev. Mehmet Kıldıroğlu-Çingiz Samudinuulu). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- LESSING, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük I-II*. (çev. G. Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MARQUART, J. (1914). "Über Das Volkstum Der Komanen". *Osttürkische Dialektstudien*. (eds. W. Bang-J. Marquart). Berlin: Weidmannsche Buchhandlung: 25-238.
- MENGES, K. H. (1995). *The Turkic Languages and Peoples An Introduction to Turkic Studies*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- MINORSKY, V. (1942). *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, The Turks and IndiaArabic Text (circa A. D. 1142) with an English Translation and Commentary*. London: The Royal Asiatic Society.

- MINORSKY, V. (1948). "Tamim ibn Baḥr's Journey to the Uyghurs". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. XII/2: 275-305.
- NÉMETHY, G. (2019). *Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu*. (çev. Hüseyin Şevket Çağatay Çapraz). Çanakkale: Paradigma Akademi Yayınları.
- ÖZEL, H. (2020). *Kıpçak Uruk ve Boyları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZYETGİN, M. (2003). "14. Yüzyılda Ünlü Arap Filologu Ebu Hayyan'ın Bilgisi Dâhilinde Türk Dünyası". *Türkoloji Dergisi*. XVI/2: 35-51.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH, A. (1989). *Pechenegs, Cumans, Iasians Steppe Peoples in Medieval Hungary*. (trans. Timothy Wilkinson). Budapest: Corvina.
- PRITSAK, O. (1982). "The Polovcians and Rus". *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. II: 321-380.
- RONA-TAS, A. - A. BERTA (2011). *West Old Turkic*. Wiesbaden: Harrasowitz.
- ŞEŞEN, R. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TOGAN, Z. V. (1941). "Die Vorfahren der Osmanen in Mittelasien". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gessellschaft*. 95: 367-373.
- TOGAN, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (2000). (çev. Hrant D. Andreasyan). (Notlar: Edouard Dulaurier-Halil Yınanç). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- VÁSÁRY, I. (2007). *Eski İç Asya'nın Tarihi*. (çev. İsmail Doğan). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- YÜCEL, M. U. (2007). *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.